

Edith Hahn Beer en Susan Dworkin

DE OORLOGSBRUID

the house of books

Is eerder verschenen onder de titel *De joodse bruid*.

Oorspronkelijke titel

The Nazi Officer's Wife

Uitgave

Rob Weisbach Books, an Imprint of William Morrow and Company, Inc.,
New York

Copyright © 1999 by Pritchards Trustees Ltd, as Trustee of the Edith Hahn Trust

Copyright voor het Nederlandse taalgebied © 2002 by The House of Books,
Vianen/Antwerpen

Vertaling

Ineke van Bronswijk

Omslagontwerp

marliesvisser.nl

Omslagfoto

Hollandse Hoogte/Roger Viollet

All rights reserved.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 443 3413 5

D/2012/8899/39

NUR 320

voorwoord

Het verhaal dat in dit boek wordt verteld is met opzet heel lang begraven gebleven. Net als veel mensen die een grote calamiteit hebben overleefd waarbij vele anderen zijn omgekomen, praatte ik niet over mijn leven als ‘U-boot’, toen ik op de vlucht voor de Gestapo met een valse identiteit in nazi-Duitsland woonde, vlak onder de oppervlakte van de maatschappij, maar vergat ik liever zoveel mogelijk. Bovendien wilde ik de jongere generaties niet met droevige herinneringen opzadelen. Het was mijn dochter Angela die erop heeft aangedrongen dat ik mijn verhaal zou vertellen, een geschreven verslag zou achterlaten, dat ik het wereldkundig zou maken.

In 1977 besloot ik mijn archief uit de oorlog – brieven, foto’s en documenten – te laten veilen. Het archief werd bij Sotheby’s in Londen gekocht door twee oude vrienden, filantropen op het gebied van historisch erfgoed – Drew Lewis en Dalk Feith. Het was hun bedoeling om het te schenken aan het Holocaust Memorial Museum in Washington, en daar wordt het nog altijd bewaard. Ik ben het museum enorm dankbaar voor hun medewerking en betrokkenheid. De papieren in het archief hebben veel herinneringen opgeroepen. Susan Dworkin heeft me met haar sympathie en begrip geholpen om het verleden onder woorden te brengen, en daarvoor ben ik haar erkentelijk.

Veel dank aan Nina Sasportas uit Keulen, die met haar gedetailleerde research mijn geheugen heeft aangevuld, en aan Elizabeth Levangia Uppenbrink uit New York; zij heeft alle brieven en documenten in begrijpelijk en vlot Engels vertaald. Eveneens veel dank aan Nicholas Kolarz, Robert Levine, Suzanne Braun-Levine, onze re-

dacteur Colin Dickerman en zijn rechterhand Karen Murphy, en aan onze uitgever, Rob Weisbach – stuk voor stuk gewaardeerde critici die enthousiasme, energie en wijsheid hebben bijgedragen.

Tot slot wil ik nog zeggen dat dit boek zonder mijn dochter Angela Schlüter nooit geschreven zou zijn. Het was de liefhebbende toon van haar vragen, haar behoefte om te weten, haar zoektocht naar het vreemde, wonderlijke verleden die me hebben geïnspireerd om dit verhaal eindelijk te vertellen.

Edith Hahn Beer
Netanya, Israël

hoofdstuk 1

Het kleine stemmetje van toen

Na een tijd waren er geen uien meer. Mijn collega's onder de Rode-Kruisverpleegsters in het Städtische Krankenhaus in Brandenburg zeiden dat het kwam doordat de Führer de uien nodig had om er het gifgas van te maken waarmee onze vijanden overwonnen moesten worden. Zoveel plezier schonk het vergassen van de vijand de mensen niet, en volgens mij zouden de meeste inwoners van het Derde Rijk tegen die tijd – mei 1943 – veel liever een ui hebben gegeten.

In die tijd werkte ik op de afdeling voor de buitenlandse dwangarbeiders en krijgsgevangenen. Ik zette thee voor alle patiënten en bracht die rond op een kleine kar, probeerde te glimlachen en met een opgewekt 'Guten Tag' te groeten.

Op een dag bracht ik de theekopjes terug naar de keuken om ze af te wassen en betrapte ik een van de oudere verpleegsters op het snijden van een ui. Ze was de vrouw van een officier en kwam uit Hamburg. Ik geloof dat ze Hilde heette. Ze vertelde me dat de ui voor haar eigen lunch was en keek me doordringend aan om te zien of ik doorhad dat ze loog.

Ik keek haar wezenloos aan, glimlachte mijn bête lachje en waste de theekopjes af alsof ik geen flauw benul had dat deze verpleegster haar ui op de zwarte markt had gekocht voor een zwaargewonde Russische gevangene, zodat hij voor zijn dood nog één keer kon proeven waar hij zo naar verlangde. Zowel voor het kopen van de ui als voor haar vriendschap met de Rus had ze naar de gevangenis gestuurd kunnen worden.

Net als de meeste Duitsers die Hitlers wetten trotseerden, was de

verpleegster uit Hamburg een hoge uitzondering. Het was gebruikelijker dat het personeel in ons ziekenhuis het eten dat voor de buitenlandse patiënten bestemd was stal om het mee naar huis te nemen of het zelf op te eten. Bedenk wel dat deze verpleegsters geen hoogopgeleide vrouwen uit progressieve gezinnen waren voor wie het verzorgen van de zieken een edele roeping was. Vaak waren het jonge boerendochters uit Oost-Pruisen, voorbestemd om een leven lang te zwoegen op de velden en in de stallen, en werken als verpleegster was een van de weinige acceptabele manieren om daaraan te ontkomen. Ze waren in het nazi-tijdperk opgegroeid, met nazi-propaganda. Ze geloofden oprecht dat ze als Noord-Europese ‘ariërs’ deel uitmaakten van een superieur ras. Voor hun gevoel waren de Russen, Fransen, Nederlanders, Belgen en Polen die bij ons werden verpleegd louter en alleen op deze wereld om het zware werk voor hen te doen. Het stelen van een bord soep van dit soort verachtelijke schepsels was in hun ogen geen zonde maar een volmaakt legitieme activiteit.

Ik schat dat er meer dan tienduizend buitenlandse dwangarbeiders in Brandenburg waren, werkzaam in de autofabriek van Opel, de vliegtuigfabriek van Arado of in andere fabrieken. Het merendeel van de patiënten in ons ziekenhuis was bij bedrijfsongelukken gewond geraakt. Terwijl ze werkten aan de opbouw van de economie in het Reich raakten hun handen verminkt in metalen persen, liepen ze brandwonden op bij withete smeltovens, of kwamen onder de bijtende chemicaliën te zitten. Het was een slavenvolk, overwonnen en hulpeloos, weggehaald bij hun ouders, vrouwen en kinderen, vol heimwee. Ik durfde niet naar hun gezicht te kijken uit angst mezelf te zien – mijn eigen angst, mijn eigen eenzaamheid.

In ons plattelandsziekenhuis was elke afdeling in een apart gebouw ondergebracht. Er was een speciaal gebouw waar de verpleegsters aten, een gebouw waar de was werd gedaan, een gebouw waar de orthopedische gevallen werden verpleegd en een voor besmettelijke ziekten. De dwangarbeiders werden streng gescheiden van de Duitse patiënten, ongeacht hun kwaal. We hoorden op een gegeven moment dat er een heel gebouw was gereserveerd voor buitenlanders die aan tyfus leden, een ziekte die door besmet water wordt verspreid. Hoe ze een dergelijke ziekte hadden opgelopen in onze prachtige historische stad – de inspiratiebron voor onvergetelijke composities, waar het wa-

ter schoon was en het eten zorgvuldig werd gerantsoeneerd en gekeurd door de overheid, was voor eenvoudige meisjes zoals wij niet te bevatten. Veel van mijn collega's gingen ervan uit dat de buitenlanders het aan zichzelf te wijten hadden, vanwege hun gebrek aan hygiëne. De verpleegsters wilden voor zichzelf niet toegeven dat de ziekte het gevolg was van de abominabele omstandigheden waaronder deze dwangarbeiders moesten leven.

Het is van belang om te weten dat ik geen echte verpleegster was maar een verpleeghulp, slechts geschoold in huishoudelijke taken. Ik voerde de patiënten die niet zelf konden eten, stofte de nachtkastjes af en maakte de ondersteken schoon. Op mijn eerste werkdag sopte ik zeventwintig steken – in de gootsteen, alsof het een gewone afwas was. Ik waste de rubberhandschoenen, die niet werden weggegooid zoals de dunne witte handschoenen van tegenwoordig. Die van ons waren dik en duurzaam, geschikt voor hergebruik. Ik moest ze van binnen poederen. Soms prepareerde ik een zwarte zalf waarmee verband werd ingesmeerd, als kompres om reumatische pijnen te verlichten. En dat was het wel zo'n beetje. Daar hield mijn medische kennis op.

Er is me één keer gevraagd om te assisteren bij een bloedtransfusie. Van de ene patiënt werd bloed afgenomen in een kom, en dat werd uit de kom in de ader van een andere patiënt gezogen. Ik moest in het bloed roeren om te voorkomen dat het stolde. Ik werd misselijk en rende de kamer uit. 'Ach,' zeiden ze tegen elkaar, 'Grete is maar een simpel meisje uit Wenen, nauwelijks opgeleid, net een treetje boven een werkster – wat kun je van haar nou verwachten? Laat haar de buitenlanders wier vingers in de machines zijn afgehakt maar voeren.'

Ik bad dat er niemand dood zou gaan als ik wachtdienst had. Kennelijk werden mijn gebeden verhoord, want de gevangenen wachtten tot mijn dienst erop zat en gingen dan pas dood.

Ik probeerde aardig voor hen te zijn; ik probeerde Frans te spreken tegen de Fransen om hun heimwee te verlichten. Misschien glimlachte ik te opgewekt, want op een ochtend in augustus kreeg ik van mijn afdelingshoofd te horen dat ik te familiair met de buitenlanders omging en daarom werd overgeplaatst naar de kraamafdeling.

Er waren namelijk overal informanten. Daarom was de verpleegster die de verboden ui klaarmaakte voor haar Russische patiënt ook zo

bang voor me, zelfs voor mij, Margarethe, afgekort ‘Grete’. Een ongeschoolde verpleeghulp van eenentwintig uit Oostenrijk. Zelfs ik kon mogelijk voor de Gestapo of de SS werken.

In de vroege herfst van 1943, kort na mijn overplaatsing naar de kraamafdeling, werd er een belangrijke industrieel opgenomen, die helemaal vanuit Berlijn per ambulance was vervoerd nadat hij een beroerte had gehad. Hij had rust en stilte nodig en moest vierentwintig uur per dag behandeld worden. Berlijn werd sinds januari door de geallieerden gebombardeerd, dus meenden zijn familieleden en vrienden dat hij sneller zou herstellen in Brandenburg, dat niet werd gebombardeerd, en waar het ziekenhuispersoneel niet de handen vol had aan noodgevallen en hij op meer persoonlijke aandacht kon rekenen. Misschien omdat ik de jongste en het minst geschoold was, en niemand om me zat te springen, werd ik bij de baby’s weggehaald om hem te verzorgen.

Het was geen plezierig werk. Hij was gedeeltelijk verlamd en moest naar de wc worden geholpen, elke hap moest hem worden gevoerd, en hij moest gewassen worden en regelmatig omgedraaid. Bovendien moest ik zijn verslakte en krachteloze lichaam masseren.

Ik vertelde Werner, mijn verloofde, weinig over mijn nieuwe patiënt, omdat ik bang was dat het zijn ambitie alleen maar zou opzweepen en hij van mij zou verlangen dat ik mijn contact met deze belangrijke figuur zou uitbuiten om er ons voordeel mee te doen. Werner was altijd op allerlei voordeeltjes uit. De ervaring had hem geleerd dat je in het Reich niet hogerop kwam op grond van talent en bekwaamheid, maar door de juiste connecties: vrienden op hoge posten of machtige familieleden. Zelf was Werner kunstschilder, fantasierijk en behoorlijk getalenteerd. Voordat de nazi’s aan de macht kwamen, had zijn talent hem niets dan werkloosheid en dakloosheid opgeleverd; hij had in de regen in het bos geslapen. Toen braken er betere tijden aan. Hij werd lid van de nazi-partij en benoemd tot opzichter op de spuitafdeling van de Arado-vliegtuigfabriek, waar hij veel dwangarbeiders onder zich had. Over een tijdje zou hij officier worden bij de Wehrmacht, en tevens mijn liefhebbende echtgenoot. Toch rustte hij niet – nog niet, zo was Werner niet. Hij was altijd op zoek naar dat beetje extra, een buitenkansje, een manier om op te klimmen naar een

positie die hem eindelijk de beloning zou opleveren waarvan hij vond dat hij er recht op had. Hij was een rusteloze en impulsieve man, altijd dromend van succes. Als ik hem alles vertelde over mijn belangrijke patiënt, zou hij misschien te hooggespannen verwachtingen gaan koesteren. Daarom vertelde ik hem net genoeg, niet meer.

Toen de rijksminister van Bewapening en Oorlogsindustrie, Albert Speer, mijn patiënt persoonlijk bloemen stuurde, begreep ik waarom de andere verpleegsters er zo op gebrand waren geweest dat ik dit baantje zou krijgen. Het was riskant om hoge partijleden te verzorgen. Door een ondersteek te laten vallen of een glas water om te gooien, kon je ernstig in de problemen komen. Wat zou er gebeuren als ik deze patiënt te snel omdraaide, als ik hem te ruw waste, hem soep voerde die te heet, te koud of te zout was? En, o Heer, stel nou dat hij nóg een beroerte kreeg? Stel nou dat hij overlééd, terwijl ik degene was die hem verpleegde?

Ik sidderde bij de gedachte aan alles wat ik verkeerd kon doen, zodat ik mijn uiterste best deed om zelfs de kleinste dingen precies goed te doen. Geen wonder dat de industrieel me geweldig vond.

‘U bent een eersteklas verpleegster, zuster Margarethe,’ zei hij terwijl ik hem waste. ‘U moet ruime ervaring hebben, ook al bent u nog heel jong.’

‘Helemaal niet, meneer,’ zei ik met mijn kleinste stemmetje. ‘Ik ben nog maar net van school. Ik doe alleen wat me is geleerd.’

‘En u hebt nooit eerder iemand verzorgd die een beroerte heeft gehad?’

‘Nee, meneer.’

‘Verbijsterend.’

Elke dag kon hij zich een klein beetje beter bewegen en iets duidelijker praten. Hij moet moed hebben geput uit zijn eigen herstel, want hij was in een opperbest humeur.

‘Vertel me eens, zuster Margarethe,’ zei hij terwijl ik zijn voeten masseerde, ‘hoe denken de mensen in Brandenburg over de oorlog?’

‘O, dat weet ik niet, meneer.’

‘Maar u vangt toch weleens wat op... Ik ben geïnteresseerd in de publieke opinie. Wat vinden de mensen van het vleesrantsoen?’

‘Dat is voldoende.’

‘Wat vinden ze van het nieuws uit Italië?’

Moest ik toegeven dat ik op de hoogte was van de geallieerde landingen? Durfde ik dat? Durfde ik het níet toe te geven? ‘We zijn er allemaal van overtuigd dat de Britten uiteindelijk verslagen zullen worden, meneer.’

‘Kent u vrouwen met een vriend die aan het oostfront vecht? Wat schrijven de mannen in hun brieven naar huis?’

‘De mannen schrijven niet over de gevechten, meneer, want ze willen niet dat wij ons zorgen maken, en verder zijn ze bang dat ze misschien een belangrijk detail verklappen en dat de vijand hun brieven onderschept en leest, en dat hun kameraden dan gevaar lopen.’

‘Hebt u gehoord dat de Russen kannibalen zijn? Hebt u gehoord dat ze hun eigen jongen opeten?’

‘Ja meneer.’

‘En gelooft u dat?’

Ik waagde het erop. ‘Sommige mensen geloven het, meneer. Maar kennelijk zijn er heel veel Russen en volgens mij zouden het er lang niet zoveel zijn als ze hun eigen kinderen opaten.’

Hij moest erom lachen. Hij had vriendelijke pretogen en innemende manieren, en deed me zelfs een beetje aan mijn grootvader denken, die ik jaren geleden had verpleegd nadat hij een beroerte had gehad... zo lang geleden, in een ander leven. Ik begon me te ontspannen in het gezelschap van de belangrijke industrieel en was minder op mijn hoede.

‘Wat zou de Führer kunnen doen om de mensen blij te maken, zuster? Wat denkt u?’

‘Mijn verloofde zegt dat de Führer van Duitsland houdt als van een echtgenote, en dat hij daarom niet is getrouwd, en dat hij alles zou willen doen om ons gelukkig te maken. Dus als u hem een keer spreekt, meneer, misschien kunt u de Führer dan vertellen dat we heel erg blij zouden zijn als hij ons wat uien kon sturen.’

Dat vond hij buitengewoon amusant. ‘Je bent een goed medicijn voor me, Margarethe. Je bent openhartig en aardig, de ideale Duitse vrouw. Vertel me eens, vecht je verloofde aan het front?’

‘Nog niet, meneer. Hij heeft bijzondere talenten, dus helpt hij mee aan de bouw van vliegtuigen voor de Luftwaffe.’

‘Mooi zo, mooi zo,’ zei hij. ‘Mijn zonen zetten ook hun beste beentje voor; ze doen het tegenwoordig voortreffelijk.’ Hij liet me een foto

zien van zijn grote, knappe zoons in uniform. Ze bekleedden hoge functies binnen de nazi-partij en genoten veel aanzien. Hij was apetrots op hen.

‘Het is makkelijk om kardinaal te worden,’ zei ik, ‘als je neef de paus is.’

Hij hield op met pochen en keek me lang en doordringend aan. ‘Ik merk wel dat je niet zo’n héél achterlijk meisje bent,’ zei hij. ‘Volgens mij ben je een zeer intelligente vrouw. Wat heb je voor opleiding?’

Mijn maag trok samen en mijn keel werd droog.

‘Dat zei mijn grootmoeder vroeger altijd.’ Ik draaide hem om en begon zijn rug te wassen. ‘Een oud gezegde in onze familie.’

‘Als ik terugga naar Berlijn wil ik je graag meenemen als mijn particuliere verpleegster. Ik zal het met je superieuren overleggen.’

‘Dat zou ik heel fijn vinden, meneer, maar mijn verloofde en ik gaan binnenkort trouwen, dus u begrijpt dat ik niet weg kan uit Brandenburg – dat zou onmogelijk zijn. Maar ik ben u wel heel dankbaar, meneer! Dank u wel. Ik voel me vereerd, zeer vereerd!’

Mijn dienst zat erop. Ik wenste hem welterusten en liep trillend en wankelend op mijn benen zijn kamer uit. Ik was nat van het zweet. Ik vertelde de collega die het van me overnam dat het kwam doordat het oefenen van de zware ledematen van mijn patiënt zulk inspannend werk was. In werkelijkheid zweette ik omdat ik mijn ware identiteit bijna had prijsgegeven. Als ik ook maar iets van intelligentie liet doorschemeren – een opmerking over literatuur of geschiedenis die een doodgewoon Oostenrijks meisje onmogelijk kon maken – zou dat in mijn geval gelijkstaan aan besnijdenis, een regelrechte bekentenis.

Tijdens mijn wandeling naar de woonblokken van Arado aan de oostkant van de stad, waar Werner en ik woonden, vertelde ik mezelf voor de miljoenste keer dat ik voorzichtiger moest zijn en elk spoor van intelligentie moest verbergen, dat ik wezenloos moest kijken en mijn mond moest houden.

In oktober 1943 organiseerde de gemeente Brandenburg een parade, en elke groep arbeiders moest iemand afvaardigen. Het werd als een grote eer beschouwd om erheen te mogen. De hoger gekwalificeerde verpleegsters waren allemaal om de een of andere reden verhinderd; ik vermoed dat ze geen zin hadden om feest te vieren omdat ze had-

den gehoord hoe slecht het ging met de Duitse troepen in Rusland, Noord-Afrika en Italië (hoewel ik me niet kon voorstellen hoe ze dat wisten, aangezien de berichtgeving op de Duitse radio onvolledig was en iedereen wist dat luisteren naar Radio Moskou, de BBC, de Voice of America of Beromünster in Zwitserland een misdaad was die gelijkstond aan hoogverraad). Ik werd door de andere verpleegsters van het Rode Kruis uitgekozen om onze groep bij de parade te vertegenwoordigen.

Werner was reuze trots op me. Ik kan me voorstellen dat hij er tegen zijn collega's van Arado over opschepte. 'Geen wonder dat ze mijn Grete hebben gekozen! Ze is een patriot in hart en nieren!' Hij had een goed gevoel voor humor, mijn Werner, een fijne neus voor de tegenstrijdigheden van het leven.

Ik kleepte me met zorg voor de grote dag. Ik droeg mijn verpleegstersuniform van het Rode Kruis. Mijn steile bruine haar kamde ik op een nette, natuurlijke manier, zonder haarspeldjes, krullen of pomme. Ik gebruikte geen make-up en droeg geen sieraden, afgezien van een smalle gouden ring met een piepklein diamantje, een cadeau van mijn vader voor mijn zestiende verjaardag. Ik was klein van stuk, niet veel groter dan één meter vijftig, en ik had in die tijd een beeldig figuur. Dat verborg ik echter onder witte slobberkousen en een vormeloos schort. Iemand zoals ik kon er bij zo'n gelegenheid beter niet aantrekkelijk uitzien. Leuk, prima; netjes, ja. Maar vooral onopvallend. Niets wat de aandacht kon trekken.

De parade bleek heel anders te verlopen dan we gewend waren. Er was geen schelle marsmuziek, er waren geen roffelende trommels, geen mooie jonge mensen in uniform die met vlaggen zwaaiden. Deze parade had een doel, en dat was het verjagen van de defaitistische stemming die sinds het debacle bij Stalingrad, de vorige winter, over Duitsland was neergedaald. Heinrich Himmler was in augustus tot minister van Binnenlandse Zaken benoemd, met dit mandaat: 'Herstel het Duitse geloof in de overwinning!' De ene spreker na de andere riep ons op om nog harder te werken ter ondersteuning van onze dapper vechtende mannen, want als we de oorlog verloren, zou de schrijnende armoede die de meeste Duitsers zich van voor het nazi-tijdperk herinnerden opnieuw toeslaan en zouden we allemaal ons werk kwijtraken. Als we genoeg hadden van Eintopf voor het avondeten, de

eenpansmaaltijd die volgens Goebbels het gepaste gerecht vormde voor het opofferingsgezinde volk dat in 'totale oorlog' was, moesten we bedenken dat we na de overwinning als koningen zouden genieten van echte koffie en goudbruin brood, gebakken van witte bloem met eieren. We kregen te horen dat we er alles aan moesten doen om de productiviteit op peil te houden, en dat we iedereen moesten aangeven die we van afvalligheid verdachten, vooral mensen die luisterden naar de vijandelijke radio en het 'sterk overdreven' nieuws over Duitse verliezen in Noord-Afrika en Italië.

Hemeltjelijf, dacht ik bij mezelf, ze zitten in hun rats.

De nazi's, 'meesters van de wereld', begonnen te wankelen op hun voetstuk. Ik voelde me duizelig, een beetje ademloos. Opeens speelde er een oud liedje door mijn hoofd.

Ssst, dacht ik. Het is te vroeg om te zingen. Stil.

Die avond stemden Werner en ik af op de BBC, en ik bad dat het nieuws over de Duitse militaire tegenslagen een snel einde aan de oorlog zou betekenen, en voor mij bevrijding uit de gevangenis van mijn huichelarij.

Maar ik durfde mijn hoop met niemand te delen, zelfs niet met Werner. Ik hield mijn blijdschap geheim, dempte mijn stem en zorgde dat ik niet opviel. Onzichtbaarheid. Stilte. Dat was voor mij een tweede natuur in de tijd dat ik me als joodse vluchteling voor de moordmachine van de nazi's in het hart van het Derde Rijk schuilhield. Overlevenden van de Holocaust noemen zo iemand tegenwoordig een U-boot.

In later jaren, toen ik getrouwd was met Fred Beer en veilig in Engeland woonde, heb ik die gewoontes uit de oorlog een tijdlang kunnen negeren. Maar nu Fred er niet meer is en ik oud ben en geen controle heb over het effect van mijn herinneringen, maak ik ze me opnieuw eigen. Ik zit hier zoals vandaag met jou in mijn favoriete café op het plein in de kustplaats Netanya in Israël, en een kennis komt naar me toe om een babbeltje te maken. 'Vertel ons eens, Giveret Beer, hoe het was in die tijd, in de oorlog, toen je in Duitsland woonde, samen met een lid van de nazi-partij, en deed alsof je een ariër was, je ware identiteit verborgen hield en voortdurend doodsbang was dat je ontmaskerd zou worden.' Ik antwoord met een klein stemmetje dat verbijsterd is over de eigen onwetendheid. 'O, maar dat weet ik niet. Ik

geloof niet dat ik het me nog herinner.' Mijn blik dwaalt af en ik staar in het niets, mijn stem wordt dromerig, aarzelend, zacht. Het is mijn stem uit die tijd in Brandenburg, toen ik als negenentwintigjarige joodse rechtenstudente werd gezocht door de Gestapo, en me uitgaf voor een onschuldige verpleeghulp van eenentwintig.

Vergeef het me als je dat kleine stemmetje van toen hoort wegsterven en haperen. Spoor me aan. 'Edith! Vertel het! Vertel je verhaal!'

Het is meer dan een halve eeuw geleden.

De tijd is rijp.